

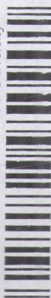
~~K5817~~

П/73931

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ.

1933г. №2.

V.N. Karazin Kharkiv National University

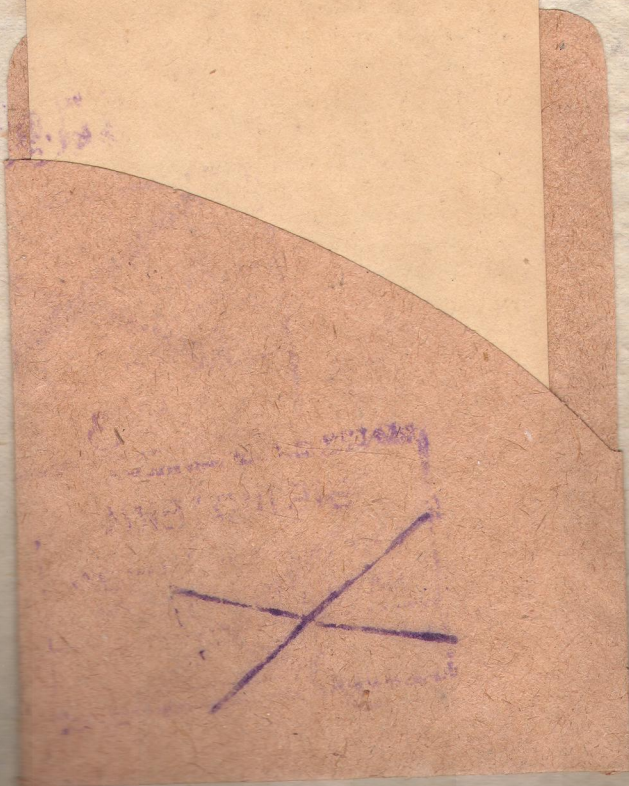

00721289

1

1455

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ.
1933г. №2.
K5817

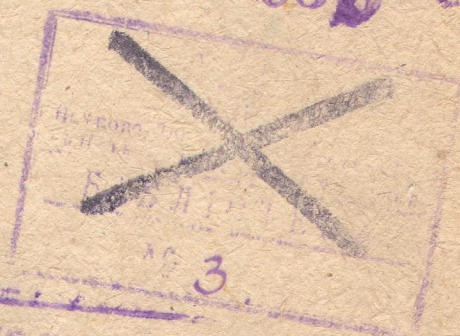
~~К5814~~

Червоний

Ш Л Я Х

~~86~~

1933

№ 2

1 9 3 3

ПРИИМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА на 1933 рік

**НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИИ

Журнал виходить за редакцією: **М. Ялового** (відповідальний редактор), **В. Кузьмича** (заст. відп. редактора) і членів редколегії **Дм. Гордієнна, О. Копиленка, М. Майського, В. Меллера та О. Слісаренка**

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 рік 18 крб.	на 6 міс. 9 крб.	на 3 міс. 4 крб. 50 к.
------------------	------------------	------------------------

Передплату приймають усі поштові філії, листоноші та агентства „Союздруку“.

Адреса редакції — Харків, вул. К. Лібкнехта, № 11, 2-й поверх, кімн. 13.

НА УВАГУ АВТОРІВ: редакція „Червоного Шляху“ залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу них редакція не листується.

Рукопили мусять бути надруковані на машинці і на одній стороні аркуша.

Зміст журналу „Червоний Шлях“ № 3 (Березень 1933)

Вадим Собко. Лють. Поезія.

Сара Мей. Аврум Коваль. Оповідання.

Павло Усенко. З Щоденника. Три поезії.

Федір Бурлака. Кар'єра агронома Кучерявого. Повість.

Сава Голованівський. Боротьба за лірику. Поезії.

П. Лісовий. Гаррі Сміт, або які в українських преріях.
Повість (закінчення).

М. Доленго. Рядки про діда. Поезія.

В. Заєць. Документ доби. Про Головків роман „Мати“. Стаття.

К. Буревій. М. К. Садовський. Некролог.

Стаття М. Доленго — „До питання про літературну спадщину у Маркса і Енгельса“ — з нагоди п'ятдесятиріччя з дня смерті основоположника наукового комунізму Карла Маркса буде надрукована в № 4 журн. „Червоний Шлях“.

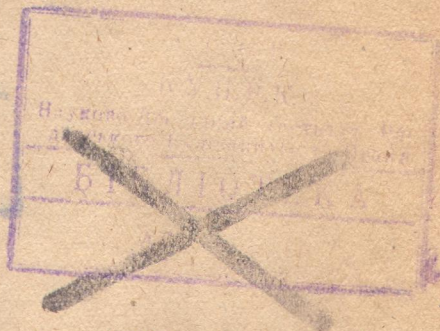
Ч е р в о н и й Ш л я х

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ХДУ.
№ 20614
Ізв. №

літературно-
художній
критичний
і громадсько-
політичний
ж у р н а л

10-й рік видання

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ХДУ.
№ 173931

д в о у
література
і мистецтво

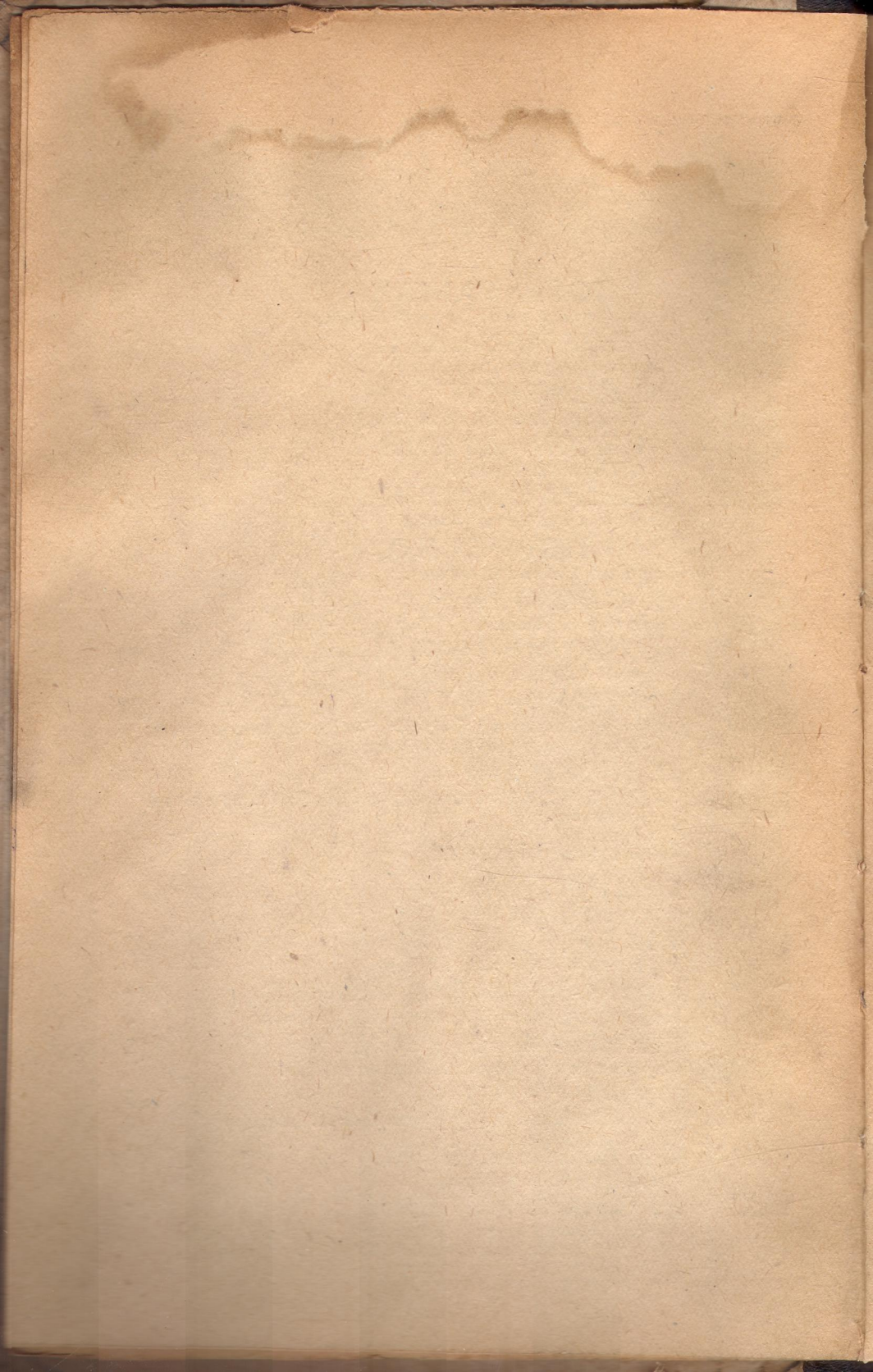
№ 2
1 9 3 3

Бібліографічний опис цього видання
зміщено в „Ділописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших показниках Української Книж-
кової Палати

Техкер—Н. Василевський
Здано до складання 28-II-33 р.
Написано до друку 8-IV-33 р.
Формат паперу 72 × 108
Вага 1 м. ст. 50 кг.
Папер. арк. в 1 прим. 6³/₈
Друк. знак. в папер. арк. 156.704
Замовлення № 414
Головліт—8270
Тираж 2.700

що в номері 2

МИКОЛА БАЖАН	5
Трилогія пристрасти. Поезія.	
В. БОБИНСЬКИЙ	12
Батько. Оповідання.	
М. ДОЛЕНГО	42
З північного циклю. Поезії.	
МИКОЛА ДУКИН	44
Дід Тополя. Новеля.	
К. ГЕРАСИМЕНКО	57
Слово до поета. Поезія.	
О. СЛІСАРЕНКО	59
Ігумен і князь. Новеля.	
В. СОСЮРА	66
Провулки. Поезія.	
В. ШОПІНСЬКИЙ	68
Джері Гіпс. Оповідання.	
І. ФЕФЕР	87
Із циклю „Лірична шахта“, Чорні жучки. Поезії.	
З євр. переклав В. Бобинський.	
П. ЛІСОВИЙ	89
Гаррі Сміт, або янкi в українських преріях.	
Повість.	
З німецької поезії	
ГЕОРГ ГАЙМ	142
В'язні. Переклад І. К.	
РІХАРД ДЕМЕЛЬ	143
Робітник. Переклад А. Панова.	
РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ	144
Передчування. Переклад М. Йогансена.	
РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ	145
Самотність. Переклад Первوماйського.	
ФІЛІП СУПО	146
Втікач. Новеля. З франц. переклав М. Івашури.	
Ст. ВИННИЧЕНКО	176
Нові береги. Стаття.	
Л. СТАРИНКЕВИЧ	187
Поезія втікання (дадаїзм і сюрреалізм у французькій літературі). Стаття.	

микола бажан

**т р и л о г і я
п р и с т р а с т и**

Захворіло серце. З усяких хороб
Найтяжча й найдужча — разюча ця хворість,
Що прорізає, як корінь, як прорість,
Засмоктану ягоду людських утроб.
Захворіло серце. І точна свідомість
Про стан свій, про біль свій малий і страшний.
І крику немає у нього,

натомість

Немає й рокованої тишини.
Натомість навколо гармидер відвідин.
І радники, й гості, і свідки кругом.
А серце вже знає:

ніхто з них не гіден

Почути останнє дихання його.
Сидять приживалки. Ревуть домочадці.
Приходять розрадники й опікуни
Сваритись при першій, непевній ще згадці,
Що мають на спадок права і вони.

Чистоплюйці душі і сердець приживальці,
Більше тобі, *співчуття* не дано,
Як тільки сидіти й поламані пальці
Зав'язувать бантом навколо долонь.
Сидить і чеснотами пахне, як милом.
Сидить і скорботою пахне, як злом.
Сидить, поправляючи рухом несмілим
Гримаски своєї трагічний залом.
Чи кінчиком пальців, чи вінчиком губок
Торкнеться гарячого м'яса проблем
І видушує кожну сльозу, наче тубік
З солодким сиропом і нашатирем.

Ти впевнено входиш.

В напруженні дикім
Чапієш, і гнешся, і падаєш ниць.
І пальці загострених рук наливаються

люття і криком.

Так набирається злою вакциною шприц.

І ти —

вже не мука,

ти — поклик, надхнення й чеснота.

Ця короста душі, ця солодка й прожерлива падь,

Чий опух і струп, як страждальна

естрада й Голгота,

Куди зводяться, щоб не вмирати.

Як заплоду вузлики й жмутики, звинуті
Лапки *нудьги*.

Не завжди розбереш.

Чи муха це сохне,

чи недорозвинутість

Страшнішої гості й жалкішої теж

У черепі коконом.

Звідти не виїняти —

Її треба нести. І от несеш.

Несеш, як продуманий спокій недуги,

У мозку всихання й рипіння клітин,

В лункій спорожнілості власних глибин

Смертельне дзиччання зеленої мухи.

І звук цей в собі обережно несеш,

Мов стрілку тонку і напнуту до болю,

Немов маньякальності ніжну бусолю,

Бусолю для мандрів без цілі й без меж.

Поблідши від звуку, що висне в зеніті,

Знеможена кров твоя б'ється без сил,

І йдуть катакомбами звужених жил

Морлоки блідих лейкоцитів.

Нудьга, — мов неситий душі лейкоцит,

Що тілом своїм непорушним і бистрим

Вгортає, висмоктує мудрість і пристрасть,

Як спрут, заповзаючи серцю під спід.

Як спрут у глибинах,

як звук в високості,

Злетівши чи впавши,

нудьга застига.

Приходять до серця некликані гості,

Та з них найприкриша — нудьга.

Осідання душі й розпадання чуття,

Провал у глибини звіринних афазій,

Старе, як тарган, допотопне дитя
Схололого черева й звихнутих м'язів —
Це падання в ніч мезозойських лісів,
В струю темноти, зледенілу і згусклу,
Що цілить у мозок, щоб зм'як і осів,
Й на гострі волокна розчахує мускул.
Так мамут спиною розгортає твань,
Печерна гієна так гне свій кістяк,
Як з ями, з безодні, з печер почувань
Виходить печерний *ляж*.

Це він, наче напад страшної хвороби,
Розчепірює ребра і б'є в животи,
І звихує вилиць надуті суглоби,
Вивертає з корінням роти;
Стискає кістки, розриваючи нерви,
Розсунувши м'ясо і зчистивши слизь,
Щоб кості, як жовті, потовчені черви,
Шарпнулися й розповзлись.
І в горлі від крику зіскакують кільця
Й, кружляючи, падають вниз.
Вчепившись на кожній, живій іще жилці,
Дубіє й реве костогриз.

Такий він приходить,
рукатий, упертий,
Страшний костогриз, костолам, костоправ,
Щоб тут, коло серця, що має померти,
Своїх добиватися прав.

Про право на серце, про право на спадок
Збіговище й рада, судилище й торг
Громил, приживалок, сідух, тунеядок,
Що в нього вчепились, як в ділений корх.
Ти, серце, померло?

Не вмерло?!

Вставай же!

І ось підвелось, хрипить і реве
Серце предсмертне, що ледве, що майже,
Що трохи померло й що трохи живе.
І це катастрофа, чи вихід і звитяг?
Це криза чи ризик? Це воля життя,
Це воля не згнати в проклятих, розбитих,
В протухлих, в прогнилих підвалах чуття.
Це —

суд,

це — банкрутство увічнених мірок.

Це — зводи епохи і входи століть.
І відкривають двері повільно, як вирок.
І ронять у дверях стоїть.

Заплоджена змістом тяжким порожнеча,
Огромами виповнена пустота,
Порожня роділля.

І рве кровотеча

Яму її живота.
Кого ти, неси́та й німотна, зродила,
Вивертаючи лоно до збухлого дна,
Чи чистого сина для дужого діла,
Чи кров почорнілу, чи груз ковтуна?
Розверзшись, на мокрому тілі пульсують
Оголених ганглій зіяння пусті.
Невже ти — нічев'я? Невже ти вся—всує,
Як крик у безвихідній німоті?
Ні!

Кості зламати і випростать корчі,
І м'язи по швах життеродних розшить.
Щоб розпач розкрити, як родива творчі,
Як Кесарів розтин душі.
Він може зродити. Хай, гинучи, зродить
Й, як змій пусточревий, з хвоста себе з'їсть
Хай здохне, хай змерхне, хай згине.

І входить

Перший великий гість.

Вона не приходить одразу, вона, що веде за собою
Спокійну ходу і змужнілу поставу душі.
Візьми ж, *зненавидно* це серце,

його засихать не лиши.

Візьми і греми ним, як дзвоном великого бою!
Ти, волю здвигаючи,

щелепів рвеш ричаги,

Ти горло стискаєш,

тамуючи вигук та гамір.

Так на „Аврорі“ стискалося горло крьюіз-камер,
Проносачи черги набоїв, як фрази страшно́ї ваги.
Скупа тишина зненавиди. Мовчання продумані такти.
Відмірює виліт і вибух годинник у тілі торпед.
Розграфлено простір і постріл. Зформульовано напрями й тракти
І башти лобами трирогими перехилились вперед.
Хронометраж перемоги —

ці такти і вахти „Аврори“,

Ця зненавида, що зважила

серце, гранату і мить.

Гарматень підноситься вгору, гарматень злітає в простори,
Як жест величавий оратора, що на панцерникові стоїть.
О, зненавидо „Аврори“,

в спокійнім сяганні й просторі,

Явивши несхибних піднесень, несхибного лету красу,

Пронсяться арки твоїх траєкторій —
Тріумфальні ворота часу.
Ти — присуд змужнілости,

пакти суворі,
Де стиль перестрілки і почерк штика,
Де кляса говорить із башти „Аврори“,
З башти салдатського броньовика.
Ти — стиль командарма, де слова приціл
Поставлено дбало й достоту на градус,
Щоб кожне влучання звучало, як радість,
Щоб точно розводився кут канонади,
Як циркуль розводиться в точній руці.
І він не схитнеться,

зазнавши відпору,
Твердий і прекрасно прокреслений кут,
Що зверстує й править гарматнів маршрут,
Маршрути і мислі, і слова, і зору.
Дзвени ж, зненавидо,

як дзвонять громохкі мости,
Високі мости сталюого польоту набоїв!
І хто не схитнувся,
не зквиливши, встояв,

Той скаже:

— Ти можеш ввійти!

І входить.

І серця замало.
І ребер гремить розворот,
Коли, підступивши край мислі, немов тріумфатор, постало
Слово незаних, незбагнених і невтоленних широт.
І слову вдивлятися в очі,

і в слова вслухатися подих,
Як власне тепло, відчувати його і тепло, і чоло.
Слово, зароджене в бунті, зростало в найтяжчих походах,
В найбільших походах, якими

в історію людство пройшло.
Ппульсація першого серця,

піднесеність мислі найдужча,
Якої ж прекрасної ери ти перший відважний гонець?
Рости і зривай оболони, і ветхі зривай шкаралущі
О, *радостве*, зерно майбутнього,

радостве, зерно сердець!

Згнивають пролежані форми,
і рвуться засмикані корди,
Де серце у піні предсмертній металось вперед і назад,
Поставивши в марші на місці свої кривоногі рекорди,
Знайшовши у марші на місці дерзання свого маєстат.
І рвуться засмикані корди.

І серце встає у новому.
В новому знанні і сяганні народжене серце встає.
І радість приходить до нього,
до нього приходить додому,
І серце встає їй назустріч,
і радості віддає
Всю силу живу проростання,
єдине майбутнє своє.

В. БОБИНСЬКИЙ

БАТЬКО

Хто сказав, що живий пес вартніший за мертвого лев? Це не правда. Практика всіх реакційних ідеологій доказує протилежне. Майстром у користуванні мертвими левами була і є християнська церква, особливо католицька.

Коли Степанові було п'ять років, батька його забрав на війну цісар.

Цісар.

Те слово з'явилося в житті Степановому якось нагло, спершу воно було байдуже, навіть трошки смішне і щонайбільше казково-таємниче, щойно згодом з його звуком почали щільно поєднуватись певні почуття, вони були різноманітні, сильні, звичайно — дуже неприємні.

Цісар — це мусів бути такий когут. І в навчителя і в дядька Костя були гарненькі кури-цісарки. Ще були в селі шинкар і шинкарка. Отже — цісар і цісарка — це пасувало до себе цілком добре.

Тітка Домка, дядькова Костева дочка, заки пішла замуж, нераз відганяла геть джиджористого верховода сумирних цісарок, коли посипала дробові, бо він бив інших курей і дбав тільки про своїх, та приговорювала:

— Киш! киш! ти, цісар зі шпорнами!

Було незрозуміло, чому звичайний когут, хоч би й „цісар“, міг мати таку велику, таємничу міць над людьми, щоб забрати й інших людей із села та погонити їх на війну, і маленький Степан довго сушив собі над тим голову. Але й цю загадку розгадав сам: то мусів бути не простий когут, а такий дуже сильний чарівник, що перекинувся в когута і порядкує людьми. Всі чарівники в казках перекидалися на якихось звірів і робили людям зло.

Не дарма й чарівницькі хатки у казках геть усі стоять на курячих лапках і не дарма Оляничинів Данило, як приїздив на „вурльоп“ на великдень додому, то мав на шапці блискучий, темнозелений, загинастий хвіст когутячий, що тріпався

при кожному його кроці. Степан знав, що Данило — цісарський вояк, хоч і від ляндвера.

Нарешті, коли слово те надто часто почало літати в розмовах батька й матері, дядьків і дядин, — а в голові закрутився сумнів про цісаря-когута, Степань, щоб упевнитися, запитав раз у батька:

— Тату, а наш цісар, той що у Відні, має шпорна?

— Має, синку, має! — відповів батько.

Значить, все було в порядку. Дядьків Костів „цісар“ теж мав шпорна.

Проте, нікому із старших Степан не розкрив свого здогаду.

Батько пішов, мати плакала, а Степан не плавав.

— Не плач, мамо, тато потужний, москаль тата не подужає! Скоро були в Степановому селі козаки. Мати плакала і хворіла.

Степан грався з козаками, що проходив зупинилися в їх хаті на лостій.

Про батька чутки не було, та й не могло бути.

Козаки пройшли, пройшло багато піхоти, вони всі пішли далі, на захід сонця, в селі стало тихо. В тихі дні люди слухали гармат із заходу. Почали випадати сніги, притиснули морози.

Мати нездужала, але плакала вже не так часто. Навіть усміхнеться часом до нього. В довгі зимові вечори брала його з собою до дядька Костя, вона там з другими дядинами й дівчатами прядла кужіль або дерла пір'я, а Степан слухав пісень і казок. Пісні були сумовиті, жалісні, казки страшні і захоплювали дух, аж очі боліли дивитися на оповідачку.

Більше співали дівчата. Отак послинить котра пальця, пустить веретено, воно фуркоче, а вона затає:

Чому, коню, камінь крешеш?

чи дорогу чуєш?

Чому, синку мій Степанку, дома не ночуєш?

Ой, як мені, моя мати,

дома ночувати?

Таку маю дівчиноньку -- не дає ми спати.

Йди до дому, молод жовняр,

батько ти вмирає!

Ой, не піду, ой, не піду, най м'я бог прощає.

Йди додому, молод жовняр,

мати ти вмирає!

Ой, не піду, ой, не піду, най м'я бог карає.

Йди додому, молод жовняр,

мила ти вмирає!

Ой, піду я, ой, піду я, най м'я зачекає.

Ой, як прийшов молод жовняр

на нові брами —

вже поклали дівчиноньку на тисові лави.

Ти казала, моя мила,

що не меш тужити.

Тепер ідеш через мене в сиру землю жити.

Казок оповідали дівчата здебільшого страшних, про відьом, про папоротин цвіт, про скарги в горі, про килими-самольоти, про короля вужів з золотою короною на голові, яку раз украв один смільчак та не встиг з нею втікти, бо в погоню за ним кинулись усі вужі й гадюки з лісу і мусів кинути,—багато чудесного наслухався в ті вечори.

Дядина теж любила слухати казок, і не втручалася в їх оповідання, хіба, як оповідали про двох братів, бідного й багатого, зідхала і приговорювала:

— Так, так, бог дає одним, щоб помагали другим, хто того не розуміє, гірко пожалує.

Дуже не любила казки про наймита, що найнявся з умовою, що господар ніколи на нього не погнівається. Там говориться про різні збитки, які він коїв господареві.

— То якась дурна байка, тото, що ти оповідаєш, Палазю. Ліпше того не слухати.

І в казках мова мовилася про смерть і в піснях про смерть. Але казки були більше страшні, а пісні—більше жалісливі.

Інакші були пісні, яких заводили дядини.

Слова в них були незрозумілі, і співали їх не так, як дівчата своїх. І тут була мова про смерть, проте було не так жалісно, здавалося, що дядини наче розуміються багато краще на чомусь, ніж дівчата.

Зроблять мені киндровое трумбло
і твердое ложе,
скажуть мені до него лягати,
мій милостивий боже.
Болить мене mocno головонька,
на серденьку смутко.
Посилайте по мою родину,
най ся вона сходе хутко.
Родина ся посходила,
коло мене стала.
Смерть собрана, від бога прислана,
попрощатися не дала...

Так, дядини співали так, наче багато краще розумілися на чомусь, ніж дівчата.

Найбільше любив Степан пісню про війну, про чорну рілю ізорану і кулями засіяну, білим тілом зволочену і кровію сполочену.

І співали однаково жалісно і дядини і дівчата, співали не часто, вона зривалася з уст все якось несподівано, після неї довго-довго було у хаті тихо. Тільки веретена фуркотили і голови клонилися додолу.

Ночами Степанові відснималися казки, часто змії або король вужів спливав в одно з когутом у золотій короні на голові—що прижмурюючи своє кругле дурнувате око і перехиляючи набік головку, видзьобував батькові очі з голови.

Одного такого вечора оповідали собі, що через Козову вчора — казала Гершкова Сура, вони все знають — гонили москалі в Росію багато „наших“ бранців. Ще казала, що на весні напевно вернуться наші.

Дядини зідхали й примовкали. Рої дум ворушились по хаті від їх тихих, страждених голів.

Ще було не дуже пізно.

Тоді десь здалеку зателенькали дзвіночки, забрехали пси, зарипів сніг під полозками — приїхали гості.

Приїхала дядькова Костева найстарша дочка, Домка, що була замужем в Осьмиківцях. Чоловік її теж пішов на війну, вона ж залишилась у свекрів, хоч батько наполягав, щоб переїздила до нього.

— Як дуже заскучаю — приїду. Менше сваритиметесь. А покищо, хай так.

Дочка цілувалася з матір'ю, цілувала батькові руки, віталася з дядинами, з дівчатами. Вона була невеличка, з сміхотливими чорними очима, з повними червоними устами.

— На довго, дочко? — питала журливо дядина Мотря, теплим поглядом обіймаючи дочку.

— Поки не виженете! — бризнула жартом у відповідь.

Скинула хустку, кожуха, на віях танув іней, звисав світляними крапельками. Степанові хотілося дивитись на тітку Домку.

Він помічав, що вона часто складає руки на животі, а коли йшла до крісла, яке їй винесли з покоїв — туди йти вона не захотіла — то ноги ставила не так легко, як якось то влітку, коли вганяла з ним по саду, трясла для нього груші й на збитки збиралася ніби затягнути його у пасіку, під сам найбільший вулій, просто під очко. Тітка Домка його любила, він це знав і тому тільки дуже сміявся, не боячись виконання погрози, бо й вона трошки боялася бджіл. Була тепер дуже тепла така, хотілося підійти до неї і притулитись, але щось не пускало, було чогось соромно.

— Якже там у тебе, доню? — теплим голосом питала мати.

— Добре, мамо — відповіла, а очі, що дивились на матір, зробились м'які-м'які.

І раптом зірвалася з крісла, закружляла по хаті до печі, де сидів Степан з найменшою сестрою Домки, старшою на п'ять років від нього Марією. Домка вхопила сестру, потім хлопця і міцно-міцно поцілувала їх в уста.

— Не тисни, Домахо! Сказилася! — пручалася Марія, надміру поважна дівчина, яку так і кликали дома не Марусею, не Маринею — а просто Марією.

Степан не пручався.

— А я тобі і твоїй мамі гостинця привезла! — говорила Домка голосно, повертаючи голову більше до мами. — Тато казав тобі вуха накрутити.

— Тато?! — скрикнула мама. — Максим?!

— Що ти плетеш, Домахо? — зміненим, тривожним голосом питала Домчина мати.

Всі попідводили голови, застигши нерухомо руками в повітрі. Було мить тихесенько, тільки одне з веретен ще докінчувало фуркотати.

— Ая! ая! Тато. Максим. Бачила отак, як вас тепер бачу. Попав у неволю. В нашій хаті спочивав. Якись людяні ті мо-скалі, що їх вели. Казав вам, тітко, не журитись. Так ліпше, казав, там вже мене куля не знайде. До Тернополя йтимуть пішки, а далі сядуть на потяг, скоро напише. Ну, чого ж ви плачете? Тут тишитись, що чоловік у безпеці, за життя своє не мусить боятись — а ви плакати! От, якби мій телепень прийшов так до голови по розум!

Тут помітила, що останнє вийшло якось не до ладу, змов-кла і почервоніла. Стояла так хвилинку, нарешті засміялася дзвінко й кинулася знов до Степана:

— А я й забула! Давай, Степану, вуха:

Сміх бризнув по хаті. Мама сміялася теж, приговорюючи: Ну, й Домаха, Домаха! Яка була, така й осталася! І молоді кости не укоськали! — На очах у мами блищали сльози, але голос був такий дзвінкий, якого Степан давно у неї не чув. Він аж здивувався.

— Домахо, Домахо, я таки тебе виб'ю — корила, хитаючи головою, дядина Мотря.

— Нас тепер не можна бити, мамо! Правда, тату? — смія-лася тітка Домка, а обличчя їй раптом взялося рум'янцем густим-густим, як червона шильонова хустина.

Дядько Кость — він стояв тихо у дверях, спертий на косяк, — добряче, але теж ніби соромливо, всміхався з-під довгого вуса, ледь-ледь переплетеного сріблом.

— Правда, дочко!

— Ой, Домко, Домко, де ти такого язика взяла? — не по-пускала мати.

— На морозі загартувала. Хіба забули, мамо, як клямку на йордан лизала?

І знов сміх котився по хаті.

Всім після того стало легше. Надія одних бадьорила дру-гих. Тітка Домка почала оповідати все спочатку, докладно, раз-у-раз відповідаючи на якесь питання матері.

Батька взяли в полон у Карпатах, був він дуже худий і збідований, казав, тижнями цілими не мав теплої страви в роті, а бувало, що й холодної ні, оповідав, кілька людей по-замерзло на позиціях, кілька потратило ноги й руки, повід-морожувавши. Але тепер, казав, вже гірше не буде. Тишився, що вирвався з пекла. Оповідав, що офіцери женуть людей до бою кулеметами, пристрілюють, як хто пристане десять кро-ків ззаду, підчас наступу.

Свекри Домчині дали батькові нові чоботи, москалі конвоїри не перечили. Добрі якісь люди — ще раз ствердила Домка і всі погодилися на її думку.

Довго в ніч затягнулася розмова.

Потім, як жінки й дівчата порозходилися, дядько Кость казав до дочки:

— Ти б, Домко, вважала, при кім що говориш. Не треба було про офіцерів.

— А як правда, то що?

— Хоч би й правда, все то наші, нашого найяснішого цісаря військо, а ми не москвофіли якісь, щоб таке говорити про наших офіцерів. Та й небезпечно.

— Добре, тату, я вже буду мовчати. Але москалі таки не вивішували наших людей, як наші мадяри й поляки!.

— Цить вже, цить, навіжена!

За місяць прийшов лист від батька.

За місяць тітка Домка мала дівчинку. Охрестили Ганусею. Батько ще писав, був у лагерьх. Потім, під весну, повідомив, що піде кудись на роботу, разом з іншими бранцями.

Скоро почало знов іти селом військо. Москалі відступали.

Люди ждали-виглядали наших.

Євреї не помилились — наші прийшли.

Прийшли цісарські війська, в мундурах, яких люди ще не бачили, в таких зелених, офіцери не в чорних банячках, як колись, а в таких же клапятих шапках, як і звичайні вояки.

А за тиждень тітки Домки не стало. В хаті у дядька Костя заквартирували „наші“ гонвед-гузари, арештували дядька, потім пустили, дядину побили, а з тіткою Домкою щось таке поробили, що вона тиждень полежала і вже не встала.

Гануса стала сиріткою, дядина часто плакала над нею, колишучи.

Марія не відступала від колиски маленької сестриці, але не плакала, як дядина. Тільки раз, коли в хаті нікого не було Степан ненароком увійшов і бачив, що Марія втирає очі.

— Ти чого плачеш? — запитав.

— Я не плачу.

Вона нахмурилася, але була добра. Марія все була добра. Більше, як рік, були в селі наші. Степан мав багато часу та нагод думати про цісаря. Тоді то він позбувся помилкового уявлення, що цісар — когут.

У одного словака-ляндштурміста він побачив на великій порцеляновій головці від файки якогось старого пана, з сивими бакенбардами, з золотим дубовим листком на ковнірі. Він думав собі, що то десь якийсь дуже великий генерал. Хотів знати, як називається. Запитав.

— То наш пан цісар. Хіба ти не знаєш?

Степан від здивування аж застиг з розкритим ротом.

— Цісар? А я думав...

— Що ж ти думав?

Але Степан схаменувся. Ні, нізачо в світі він не признається, як він досі уявляв собі цісаря.

— Я думав, що він молодий, — збрехав притьмом, вперше в житті, так скоро, Степан.

— О, наш пан цісар старенький, багато вже набачився на світі. Бачиш, який я старий, а я міг би бути його внуком.

Той цісар на файці виглядав дуже добрим дідунем.

Не могло бути сумніву: раз тут його образок, то видко вже він чоловік, а не когут. Це було тим легше зрозуміти, що Степанові було тепер шість років, і йому й самому часом видавалася нікудишньою його дотеперішня уява про цісаря. Проте, образок на файці не був в силі розвіяти його неохоти до цісаря, що стільки людей через нього вивішано, стільки погинуло на війні, а головне, що його вояки замучили тітку Домку.

Якийсь час у селі був фронт. Набачився Степан воєнного дива. Потім знов прийшли москалі.

Тепер з ними було весело. Степан не хотів уже, щоб приходили наші. Хоч тітки Домки не було, отже вони, прийшовши, не змогли б їй зробити нічого злого, проте він глибоко ненавидів гонвед-гузарів. З москалями грав цілими годинами в карти, волочився за ними, як песик, вони годували його з своїх казанків, мати вже нічого й не говорила. З іншими дітьми було йще гірше, вона ще могла бути вдоволена.

Знов прийшли листи від батька.

Батько був на якомусь заводі. Вчитель, що за наших по вернувся з війни інвалідом без лівої руки і вже й остався в селі, — читав матері батькові листи і не раз говорив:

— Ваш Максим там у тім полоні дуже змінився, ніби виріс, ніби школу яку закінчив. По самім письмі пізнати, що став іншим, мудрішим чоловіком. Ви не ображайтеся, я від щирого серця вам говорю.

Часом вчитель радив матері не тримати листів у хаті, а полити. Щось там у них таке було. Але мати не слухала, вона їх приховувала, ховаючись з тим навіть від Степана.

Степан слухав нащуреними вухами і хоч не все розумів — запам'ятував багато. Чим більше не розумів, тим більше таємничої загадки добачував у словах і вчинках дорослих і тим глибше врзалися вони у пам'ять.

Того року почав ходити до школи. Вчитель не раз хвалив його за добре вчення. Проте розваг із москалями не покидав. Вони все ще ділилися з ним своїми харчами, хоч інколи траплялося, що розрізавши консерву, знаходили всередині мокрий пісок.

Потім вибухла свобода. То була ще зима, але москалі стали такі веселі, ніби раптом бризнула теплом весна.

Вони носили на грудях червоні стрічки, перестали боя-

тися офіцерів, навіть навпаки — офіцери почали побоюватися їх, москалі говорили про землю і волю і про владу. Царя скинули.

Коваликова Настунька, що з нею часом бавився Степан — її не дуже любила Марія, Настунька любила її побивати, особливо, коли бавилися втрійку із Степаном — влаштувала була собі на печі куточок з різних газетних образків: там по самій середині був образок з кволеньким хлопчиком у круглій шапочці. То царевич — казала Настунька — правда, він гарний? — наполягала на Степана і впирала в нього свої чорні великі очі. І хоч Степанові було трішки заздро, а може й дуже заздро, він погоджувався. Потім вона брала його руку і стромляла собі між ноги. Було дуже жарко і страшно, щоб не прийшов хто старший, але хотілося все знов і знов. А про Марію щось таке не спадало на думку.

А тепер, коли дивна й буйна, як вино, свобода захопила дорослих дядів-москалів, що аж вони почали ходити селом, ніби п'яні на radoщах, раз-у-раз збираючись у великі гурти, що називалися мітингами, і кричали там проти царя, проти ~~панів~~ генералів, буржуїв і поміщиків, — Настунька одного дня при Степанові довго возилася під ліжком з своїми іграшками, а потім вилізла і раптом запитала у нього:

— Степане, тепер свобода?

Її великі чорні очі ніби застигли, ніби щось поза Степаном побачили.

— Свобода — відповів.

— І земля і воля?

— І земля і воля!

— І царя геть?

— І царя геть!

Настунька заспівала пісні, що навчилася від москалів:

Ой, що ж то за шум учинився?

Гей, то комар та на мусі оженився!

Коли дійшла до слів:

Зірвалася шуря-буря,

Гей, вона того комарика з дуба здула!

маленькою засмаглою рукою, що бувала часом така гаряча, вона бистро здерла з пічної стінки кволенького хлопчика і, співаючи далі та ввесь час уп'ялюючи в Степана свої моторшні чорні очі, кинула образок у піч, на горючі поліна, а далі й решту образків з царем, царицею й царівнами.

Тоді югнула під ліжко, щось там понишпорила, врешті вилізла звідти вся червона від натуги. В руках у неї був червоний кісник, ще цілком новий. Його пов'язала вона у дві петельки і ниткою пришила Степанові до кабатика на грудях. Так носили свої червоні стрічечки москалі, що ходили хмільні radoщами по селу.

Потім вона потягнула його до ванькира, мати місила хліб, вона не надійде, і Степан пішов туди, як завжди, з страшною тривогою і страшною жагою.

За червону стрічку було Степанові спершу соромно, але коли один москаль зупинив його на вулиці: — А що це в тебе козаچه? Ти теж за свободу? Правильно, товаришок! — ще й засміявшись погладив шкарубкою долонею по чуприні — Степан почав носити свою відзнаку навіть з деякою гордістю.

Йому було тоді сім років. Настунька була на три роки старша.

Багато пізніше, щось за два роки, Настунька на вигоні приглядалася, як хлопці розбирали знайдену в полі гранату. Троє їх тоді згинувло відразу, а Настунці відірвало обидві ноги і вона ще цілий день промучилася, заки сконала. Степан її бачив.

Поки були москалі в селі, батько все писав, а мати все приховувала листи. Коли ж вони відступили і знову прийшли наші — прийшов ще тільки один лист з багатьма печатками Червоного хреста; ішов окружною дорогою, через різні чужі краї, через море. До рук матері його не дали, а прочитали у громадській канцелярії, де за віита правив тепер колишній постенфір від жандармерії Ілько Рабій, що з воєнних причинків і з читання й писання всяких паперів жінкам горнув гроші, як слід, і купував поле. За один рік купив чотири морги. За місяць мати дістала причинок за батька і викупила у віита батькового листа.

Батько довго мовчав. Коли австріяки — так тепер частіше називав Степан цісарське військо — пішли на Україну, почали з полону вертатися деякі назад до краю. Давали їм тиждень побути дома і знов гонили на італійський фронт.

Батько не вертався:

Двічі викликали матір до громадської канцелярії і там жандарм розпитував її, де батько, чи пише до неї. Мати не знала, що воно значить, зачинала турбуватися, чи не сталося йому що злого.

Аж нагло Австрія розлетілася і настала Україна. В повіті асентерували знову на фронт проти поляків тих, хто повертався з фронтів додому, і молодих хлопців, що ще не ставали до бранки. Дехто йшов, більше бідні, по людях ходили вістки, що так як на Україні — ділитимуть між хлопів панську землю. Ішли, навіть з охотою йшли. Багаті — більше викручувалися від фронту, Ілько Рабій був далі вітом і купував поле. Від заходу чути було день-у-день гарматню стрілянину, а вчитель однорукий пан Чорнобай цілими годинами говорив у школі про Україну, про великі й величні обов'язки супроти вітчизни, про героїв з часів Хмельницького, дав Степанові навіть книжку таку, де були списані геть усі українські герої,

які тільки коли були. Казав, що тепер настала справжня, а не така, як московська, свобода, і що тут свободу треба боронити. Старі діди, старші господарі з ляндртурми (їх на фронт не брали) та жінки — все говорили про панську землю, що ділитимуть, а тимчасом панського двора стерегла українська військова варта, яку утримував і харчував директор маєтку, і з ліса не вільно було брати навіть ріща.

Сніг вже цілком зліз і зачинала зеленіти трава, як батько вернувся.

Тоді за тиждень сталися громадські вибори і Ілька Рабія скинули з війта. Батька вибрали радним. Хотіли на війта та він не згодився. Вибрали дядька Костя.

Батько часто й довго спорив про щось із дядьком (вони тепер раз-у-раз бували один у одного), їздив до повіту, нарешті прийшла звістка, що в повіті утворилася така комісія, яка поділить панську землю між людьми. В повіті і в селі знов відбувалися мітинги, але тепер вони називалися не мітинги, а віча.

В повіті почала виходити газета. Маленькі сині листки з блідими й невиразними буквами, що їх було дуже важко читати. Газету приносив батько, лишав у хаті, Степан читав.

Читали удвійку з Марком. З Марком Степан зійшовся ближче у школі, вони були обидва кращі учні, їх найчастіше бачив у себе вчитель за книжками. Це було саме після смерті Настуньки, Степанові часом приснивалися її великі чорні очі. Ніхто, навіть Марко, не знав про їх потаємні забави. Степан аж не подумав про те, щоб шукати таких розваг з котроюсь іншою дівчиною. Відчужився й від Марії, чи радше вона від нього відчужилась; вона дуже виросла і зачинала дівочити. Зате з Марком Степан зійшовся дуже близько.

В одному з чисел повітової газети вони прочитали статтю, в якій заклиалося уряд видати маніфест про конфіскацію всієї панської землі, її поділ між трудовим селянством і проголошення загального ополчення всієї людности проти польської навали. Старі й малі, жінки і дівчата — всі, хто може і хоче стати під зброю, повинні озброїтися, чим тільки можна, рушити одною великою хмарою на ворога й вимести його геть за Сян.

Це дуже подобалося обидвом хлопцям, вони навіть почали робити приготування до походу, там же виразно говорилося про малих!

Але уряд такого маніфесту не видав. Натомість почав висилати війська проти більшовиків, які вигнали з України якогось Петлюру і станули за Збручем. А люди почали поговорювати про великі непорядки в уряді в Станіславові, про нафту й парафіну, про крадіжкі та про перекупства високих урядників.

Мусіло щось бути, бо справді нафти цілими тижнями не

було, а потім як приходила до повіту цистерна, то продавав чомусь не харчовий уряд, а пані Бариловичева, жінка вбитого на італійським фронті брата посла Бариловича.

Батько питав не раз у дядька, і голос йому тремтів:

— Що вони роблять? Що вони роблять?! Так усе полетить чортові в зуби!

Його руки стискалися у кулаки, а обличчя кривилось, і Степан гадав, що батько зараз заплаче.

А в повіті застрілився один молоденький хорунжий, що служив в інтендантурі. Люди говорили, що великих грошей забракло в касі, але що то не він їх усіх розтратив. Що головний інтендант взяв десять разів більше, про що той хорунжий навіть не знав, що власне він, інтендант, дав йому оказію непомітно привласнити собі раз і другий і третій певну суму, а потім сам настрашив його контрольною комісією і вклав йому у руки револьвер. Та про це не міг тепер вже ніхто довідатися напевне, бо хорунжий був мертвий.

Степан нагадав Настуньку. Ось він нікому не скаже, що вони робили, а вона теж не скаже, бо вмерла. Йому стало страшно, що воно може так бути, що ніхто з людей не в силі взнати всю правду про якийсь діло, коли так трапиться.

Але він це скоро забудь.

Коло великодня село затривожилось: на фронті було зле. Пішла нова бранка.

А потім пішло і пішло.

Було вже цілком тепло, як прийшли до села поляки. Батько ховався, вчитель ховався. Священника врятував польський ксьондз з Пекликовець, де село наполовину польське. Вчителя зловили, побили і вивезли до табору для інтернованих. Дядька Костя теж.

У сусідньому селі, одні казали в Оріхівцях, другі — в Сухо-бабах, двох селян повісили. Третього ганяли по селу, штовхаючи багнетами де попало, а він, як камінь, викрикав усе своє:

— А таки тут Україна! А таки тут Україна!

Поки не впав, стікши кров'ю.

Батька не знайшли. Він забігав часом до хати, брав чисту сорочку, харчі і тікав знов у ліси, у збіжжя.

Ще раз надія огорнула всіх, ще раз усім засвітилися очі: зі сходу одного ранку загули густо гармати, польське військо — сині галлерівці — почало втікати на зламаної голову. По селу ходили легенди про страшний бій під Чортковом, про те, що наші злучилися з більшовиками і тепер жарять поляків, скільки влізеться. Село шептало, але обережно, бо ще були поляки.

Нарешті прийшли свої. Люди видивляли очі, щоб побачити тих більшовиків, але їх не було. Йшли стрільці, молоденькі

хлопці, йшли вперед, бадьорі, жартували і співали, нахвалялись геть вигнати поляків.

Батько був тоді дома. Вернувся, бо було притихло.

Він, почувши, що армією командує царський генерал, махнув розпачливо рукою і вперше заговорив до сина поважно, як до дорослого:

— Пропало, синку, і тепер пропало. Пани адвокати з панами генералами України нам не збудують. Пам'ятай, сину, тільки робочі руки, тільки робочі голови, тільки селяни з робітниками, без панів, без генералів, без їх злодійкуватого крутіїства й обману, можуть вибороти справжню волю.

Скоро українське військо знову тікало перед поляками.

З тих днів одна історія запала малому Степанові вогняною смугою в пам'яті.

Це була історія сліпого пострілу з бравнінга.

В селі заквартирувало на короткий відпочинок українське військо, що відходило. В їх хаті спинилися два молоденькі хорунжі.

Один з них виглядав, як ствір: очі позападані, підкружені чорним, зір блудний, сам жовто-блідий, як воскова свіча.

Батько довго говорив з ними.

Той блідий говорив тими самими словами, що й батько:

— Пропало, все пропало! Занапали наші міністри волю, розпродали її гуртом і вроздріб разом з нафтою і свічками... За ким тепер іти? За ними? На нові зради? Не варто... — кінчав зламаним голосом і затихав.

Степанові дивно було: батько тепер перечив тому молодому. А недавно ще сам так говорив! Степан не міг того зрозуміти.

Взагалі, батько якось дивно повадився: все чомусь звертався більше до того блідого, а говорив з ним таким голосом, як бувало, коли посперечається з матір'ю й перепроситься або коли мати захворіє.

Оповідав про своє перебування в полоні, про завод, на якому працював, про робітників про якихось білих і червоних, про пролетаріят, про те, що треба порвати з топанням на одному місці, порвати з приподобуванням всяким антантським місіям і зробити так, як зробили червоні.

Та блідий хорунжий мовчав, здавалося, наче не чує.

Пізно лягли спати.

Степан лежав на печі і не міг заснути. Батько з матір'ю на постелі. Один з хорунжих на лаві під вікном, другий — той блідий — поза столом, здовж глухої стіни, головою до постелі. Він лежав укритий з головою коцом, хоч було тепло.

Степан лежав і слухав. Одної хвилини йому причулося, ніби щось хлипає. Напружив слух: хлипало. Хлипання було

придавлене, глухе. Так було довго. Потім з-під коца показалася рука, полапала на столі і — нагло Степан вздрів, як батько зірвався з ліжка й кинувся перед себе, махнувши руками.

Бахнув постріл.

Степан скрикнув, мати зпросоння питала тривожним, тремким голосом, прокинувся теж той другий, батько, тримаючи в руках щось чорне, блискуче, черкав сірнички і засвічував лампу.

Блимнуло подум'я. Тіні розскочились у кути.

— Що сталося, Максиме? Степанко де? — питала мати.

— Цить, цить, Юстино. Нічого не сталося, слава богу, нічого не сталося. Але ти встань, розпали і завари міцної запіканки з медом. Там ще є флящина в коморі.

Мати вийшла, тиха, оглянувшись спершу за Степаном і заспокоївшись тільки тоді, як побачила його. Той, з-під вікна, дивився на батька непорозуміло і перелякано. Був блідий.

Батько усміхнувся і мовчки віддав йому в руки те чорне, блискуче, що мав у руці. Це був бравнінг системи Кольт. Степанко знався не тільки на цьому.

Тоді батько підійшов до того, під глухою стіною, розкрив його голову і сказав:

— Пане хорунжий! Ви хворі. Вам треба добре вигрітись і виспатись.

Той лежав з заплученими очима, обличчя було цілком непорушне, ніби кам'яне, тільки зуби поривало часом до дрібного-дрібного цокотіння.

Коли запіканка була готова, батько налив повну шлянку і наставив хворому:

— Тепер випийте це душком, до дна!

Той піднявся на лікті, повернувся обличчям до стіни і перехилив голову, п'ючи. Поза плече, не повертаючи голови, наставив руку з порожньою шклянкою, яку забрав батько, тоді ліг і за хвилину вже спав. Груді підносилися рівно, часом нетерпляче тіпалася рука, але потім переставала.

Батько, ніби не бачучи нічого більше, дивився на сонного довго, мовчазно. Коли на обличчі виступили гарячі рум'янци, що під очима покрилися скоро перлинами поту — батько повернувся до другого квартиранта і запитав:

— Тепер вам ясно, що тут сталося?

Той мовчки кивнув головою.

— Глядіть же, не кажіть йому про це ані слова. Ані завтра, ані післязавтра, ані так довго, поки він перший про це не заговорить.

Степан ще спав, коли військо виходило із села. За постояльцями йшли далші все нові сотні, курені й полки.

— Стільки війська, стільки війська! І запропастили! Ех, партачі, партачі! Побачили б вони, як виглядало військо

червоних, без кухонь, без убрання — але гвинтівка все під рукою, а око все на сторожі. Але правда, що тобі ще цього ще зрозуміти, сину!

— А що таке, тату?

— Ет, нічого.

Потім нагадав щось.

— Ти вчора не спав з вечора?

— Ні ще.

— І бачив?

— Бачив.

— А знаєш, що він хотів зробити, той хорунжий?

— Ні, не знаю.

— Він хотів себе застрілити. Бачиш, сину, не знаю я, чи були вже коли у нас такі часи, щоб батько мусів з таким шмаркачем, як ти, говорити про такі речі. А треба. Такі часи. Всякі є люди на світі. Оттак ходиш — і не знаєш сам, чому тобі один любий, а другий нелюбий. А от прийде така година і тоді визнаєш: візьми того другого — він ніколи б не зробив такої дурниці, він надто любить себе самого; ти бачив, як він поблід, як тремтів, поки визнав, що сталося; він бач, боявся, що це може я щось злого проти них затіваю. А цей... Це інша штука, чесна людина, дуже чесна, мало таких на світі. Так, чесна, але слабка. Пам'ятай, хлопче, земля родить, і люди на ній родяться не на те, щоб самих себе вбивати. Вбиваємо тільки хижаків і винищуємо галапасів. Людей теж. Але людина чесна ніколи не повинна на себе накладати руки. Треба було тих панів міністрів і генералів знищити — тоді такі хлопці, як цей, не заганяли б собі кулі в лоба. Але ще не все пропало. Тепер пропало, це так, але ще не можна знати, чим те скінчиться. Світ тепер кипить, а це знак, що мусить бути ліпше. Скорше чи пізніше — це байдуже. А він стратив надію. Не треба надії тратити нам, трудящим людям, бо на нас увесь світ стоїть. Хоч нас тиснуть і цькують, але все таки — ми працюємо, ми виробляємо все, що треба людям, ми — селяни і робітники. Вдарять нас тепер знов завоєвники, придуть поляки, знову народ стогнатиме під кормигою. Але так все не буде. Все одно наша правда буде колись зверху. Інакше — світ не витримає, згине. А він того не розумів, хоч вчений. Нічого, піде туди — навчиться.

Такі були часи, щоб батько з дівчаком говорив, як з дорослим.

Степан слухав, хоч у батькових словах було багато незрозумілого.

На стелі зосталася дірка від кулі.

Потім батько ще ховався.

А згодом нічого: почав показуватися на людях, їздити до міста на ярмарок, якось лишали його в спокою. В селі не

було жодного поляка — тому поляки не знали, що де в селі було, хто що з себе являє. Постерункові ходили часто, все по два, багнети на гостро, в карабінах набої. Навіть почали вертатися деякі з арештованих. Вернувся дядько Кость.

До села приходили глухі чутки про армію на Наддніпрянщині. Минула осінь, зима, знов малось к весні. Одного вечора батько приніс додому листок польської газети, щось у ній по десять разів прочитував, крутив головою, зводив очі на вікно — там на старій березі висли зелені базьки — і прицмокував губами. Був чогось радий і тривожний. Часто ходив до дядька.

Так було зо два місяці. А потім враз спохмурнів, перестав ходити до дядька і цілком зайнявся господарськими справами, хоч вже мало що було робити — сімба скінчилася, садження теж.

Тоді Степан довідався, що галицька армія зрадила.

То були батькові слова.

Вона покинула червоних і перейшла до Петлюри, віддалася на ласку й неласку поляків. Помандрувала в табори.

Так, Степан погоджувався на батькові слова.

До села прийшли три хлопці. Поляки декого пускали. Степан не міг себе переламати піти до них, як ото звичайно забігають хлоп'ята, чи з приключкою, чи без, щоб почути дещо про війну, про табори.

І не пішов, бо сталося багато новин.

Польська армія знову відступала. Батько повеселішав.

Було соняшне пополудне. Останні застави польські перейшли вранці річку й одійшли на захід. Село ждало. Довго було тихо.

Нараз від сторони графського двору долинули й переконались над селом дивні, давно людьми нечувані звуки. Так, так! Ще за мирних часів, за цісарської Австрії, селом проходили військові відділи з музикою на чолі.

Раз була навіть кавалерійська, драгунська музика. Жінки й дівчата ще довго переговорювали:

— То було того року, як ішла драгунська банда...

Потім, хоч у війну перевалило селом десятки, як не сотні тисяч воєнного люду, музики не було ані разу. У війну було офіцерам не до пустого.

А оце...

Люди вибігали з хатів і надслухали: не вірилось, здавалось, що це так причувається. Грала банда.

Батько, зачувши металеві бризки сурем і вальдгорнів, наче скаменів. У відкрите навстяж вікно, — мати напускала сонця в хату — слухав, стоячи непорушно по середині світлиці. Ясні й темні хвилі проходили по його обличчі, ніби вітер у сонячний день по глибокому плесу Бистри, вниз за Писаним лазом, за млином, де найбільша глибинь.

— Чия то банда, тату? Наша?

— Наша, сину, наша — заговорив ніби сонним голосом. Потім нараз стрепенувся, одірвав зір од вікна, глянув на Степана і перепитав: — Що? Наша, питаєш? Так синку, наша! — повторив ще раз цілком зміненим проти попереднього голосом.

Затиснув шапку на голову і повільним, рівним, широким і грузьким кроком пішов по вулиці в сторону двора.

Потім почало йти військо на захід.

Зачалися знов часи, коли батька цілими днями не було дома. В селі утворився ревком, відбувалися мітинги, на церкві, школі й громадській канцелярії і так на плотах рябіли великі й малі плахти й лати паперу, в селі було повно газет. Ілька Рабія арештували й посадили сидіти у повіті. У графському лісі видавали людям без плати дрова на опал і матеріял для будування, як кому за війни понищено будинки.

Село кишело, як муравлище.

Тайкома, без відому батьків і сусідів, зникали з села хлопці й подавалися — хто їх і знає, куди? Пішов старший брат Петра Олянчина, Микита, йому тоді тільки 18 скінчилося, пішов шукати за найстаршим братом, по селу ходили чутки, що Данило ще з полону пішов до більшовиків і тепер там у них великим якимсь комісаром. Степан пригадував собі, як він одного разу, ускочивши ненароком до хати, чув, як батько говорив до матері про когось, вони обидвое замовкли, як Степан прийшов. Здається, мова йшла про Данила. Це пригадалося тепер. Зник старший брат Марка, Олекса. Ще кілька хлопців пішло. Бранки не оголошував ніхто. Ішли так.

Що їх тягнуло, що приваблювало? Степан був ще малий, але чув, що люди ті, що прийшли тепер, принесли з собою якийсь такий дух, що заражував усіх неспокоєм, одних тривожним і ворожим, других — привабливим і бажаним. Може слова: пролетаріят, інтернаціонал, революція — що роями кружляли у повітрі, ніби виринаючи з глибоченної глибини? Може вони манили в далечінь?

Дні тоді бували гарячі, ночі теплі, Степан часто спав з батьками в саду під голим небом.

На небі іскрились рої золотих зір, вони моргали, мерехтіли, мружились, коли в них довго придивлятися — зачинали кружляти одна коло одної, рій вколо роя, як дівчата в гагілках на великдень — кола ішли все ширше, все ширше, вони дзвеніли, як мусянжові сурми кавалерійської оркестри, за ними розкривалися неозорі обрії. За ними хотілося линути в глибіню.

Пролетаріят, інтернаціонал, революція — дзвеніли теж глибиною і неозорими обріями.

Було якось дивно. В селі військо не брало нічого. Брало

з панського, у графа і в інших панів, брало коні, різало молодняк і волів, що стояли на бразі — в повіті мав граф свою гуральню, що з приходом поляків почала була знов гонити горілку. Кільканадцятьом найбільшим у селі роздарували по дійній корові, з панських. Було якось дивно. Не вірилось, що так воно вже й остане. Було надто, неймовірно просто, звичайно і саме так, як сниться у снах бідним людям.

Так воно не осталось.

Скоро почало військо відходити. Поляки дістали велику поміч від французів, і червоні не змогли встояти, хоч мало не здобули вже були Варшави.

Одного дня село було повне війська, а на другий день удосвіта почався бій.

Вже кілька днів тому тимчасові власники панських корів мовчки повідводили їх до двора і поставили у стайню.

Надвечір Степан, набігавшись ввесь день по селу, ввігрався прожогом до хати, зголоднілий, змучений.

— Мамо, дайте їсти!

Тоді тільки помітив у хаті двох, що з ними про щось півголосом розмовляв батько. Степан принишк і став цікаво розглядати квартирантів. В хаті було сутінно, падав сумерк. На тлі вікна й білої стіни хиталися гострокінчасті шапкикапані, з завушниками, спущеними на потилиці.

— Іди, Степаню, на двір, там мама доїть корову. Іди, йди, синку.

Мати доїла Ласоню, молоко тепло буркотало в дійниці. Вечір, що прийшов на зміну гарячому дню, був тихий, прохолодний.

Коли вернувся з матір'ю в хату, світилася вже лампа і батько з тими двома крутили з газетного паперу й махорки грубі, зламані як люлька папіроски. Степан знав, це гусяча віжка, ще інші називали козячою.

Один з них був чорний як жук, над тонким з горбинкою носом поблискували блискучі як чорнослив очі. Вимову мав тверду, трудну до зрозуміння. Другий — Степан зморщив бровенята — що таке? Десь він його бачив!

І раптом нагадав.

— Пане хорунжий!

— Бач, пізнав. А я гадав — не впізнає. Ну що? Здорово налякався тоді вночі? Казав мені батько, що ти все бачив. Нам'ятай, хлопче, так, як я зробив тоді — не роблять справжні борці. Запам'ятай, виростеш колись, пригодиться може. Але знай: не пан я тепер та й не хорунжий. Тепер ми всі собі рівні.

Кажи мені: товариш. Ну, як скажеш, товаришу Степане: виростеш, панів битимеш? — теплою й міцною рукою притягнув до себе хлопця, поставив між колінами і погладив по голові. — Добре було б, якби ми з ними вже тепер покінчили

раз і назавжди. Але хто знає, може ще доведеться таким, як ти, докінчувати діло, що ми його почали.

Степан насмілювався піднести зір і побачив над собою два сині вогники в оправі загорілого обличчя, що на заламах щік вилискувало тугу, як поверхня гарматного дула.

Потім вечеряли і Степан пішов спати. Заснув міцно, натруджений біганиною.

Вранці вже їх не було в хаті. Вранці гудили гармати, дерли полотно повітря кулемети, пінькали ворожі кулі, тріскали шрапнелі і рвалися гранати.

А вечером одні відійшли на лівий беріг, розірвавши обидва мости, направлені німцями, а другі зайняли правий і окопались на горбах понад річкою, тільки поглибивши та направивши окопи, що стояли незакидані ще з тамтої війни.

Скоро в село наперло багато польського війська. На другому березі стояли червоні. Поляки готувалися до великого бою. Степан знав це ще теж з тамтої війни. Раз-у-раз підходили нові гармати та військові частини, багато уланів.

Батько більше сидів у хаті, мати часто ходила до дядини Мотрі й до інших сусід.

На фронті йшла густа перепалка. Гармати з другого берега стріляли рідко. Але після їх пострілів була все метушня з цього боку. На церковній дзвіниці, що ще досі зияла червоними цегляними вирвами з часів минулих боїв, але трималася міцно, більшовицька граната розстрошила вщент польського кулемета, інша попала в хату, де був полковий штаб. Убило ад'ютанта і смертельно поранило двох телефоністів та якогось значного офіцера. Польські батареї мусіли покинути позицію і перекинутись даліше за село, але й там їх намацала більшовицька артилерія.

Щось на четвертий день Степан прибіг додому і похвалився батькові, що бачив якісь такі дивовижа, цілі залізни, що без коліс повзуть по землі. Спинилися за селом, на дорозі, у вибалку, під деревами.

Вночі артилерія з того берега важкими гранатами розбила два польські танки з французькою обслугою, що все ще ждали на дорозі у вибалку під деревами, ще й густо затикані зеленим галуззям для непознаки.

А звечора, перед тим, сталося те, чого ніяк не сподівався малий Степан, що наповнило його страшним жахом і непомірними гордощами.

Обійстя батькове було дуже бідне. Була тільки хата і стайня для корови, пивниця і місце від стодоли. Стодолу розтягнули австріяки, як будували своїм офіцерам землянки, а за більшовиків батько, зайнятий громадськими справами, не мав часу подбати про матеріал на стодолу, як інші. Привіз був тільки дві форми брусів, вони лежали під стайнею.

Хатинка була маленька. На квартирі не стояв ніхто з військових. Зрештою в цій частині села взагалі мало хто стояв, розкваторований по хатах. Часом тільки заходили вояки запитатися, чи нема купити молока.

— Корова з телям, запустилась — сами не їмо! — відповідала мати.

Це була неправда. Ласоня доїлася. Проте Степан вже четвертий день ані на очі не бачив молока. Коли приходила пора доїти, мати виправляла його до дядини, там він діставав молока. Сьогодні ж, підбадьорений тим, що бачив у вибалку, побіг з полудня ще шукати новинок по селу, до дядини не заглядає, прибіг на обійстя саме о подою і зразу ввігнався до стаєнки. Те, що тут побачив, прикувало його до землі і відняло мову: мати стояла навколюшках і нахилена донизу, в руці у неї був глек з молоком, вона запихала його у квадратний отвір, що чорнівся у куті під жолобом. Подумав хвилину, що мати там зробила собі пивничку на молоко, щоб не розтягали вояки. Але нагло побачив з того отвору людську руку, що забрала з матеріної глека і скибку хліба, так, це було так. Тоді мати взяла віко, закрила діру і вкрила її соломою, притрусивши від нехотя.

Коли обернулася й побачила Степана, впала на землю. Але миттю схопилася, скочила до дверей, зачинила їх і, вхопивши в руки Степанову голову, заговорила суворим, зміненим голосом:

— Синку, не кажи нікому, що бачив. Не кажи, бо тоді смерть мені, татові й тобі!

— А хто то такий, мамо?

— Не можу тобі сказати. Може тато скаже, як можна. Я не знаю, чи можна. Не кажи сину, чуєш?! Бо смерть!

— Не скажу, мамо.

Вийшли з стайні разом, мати пішла в хату, йому казала лишитись надворі.

— Степане, йди сюди! — кликав батько.

— Ти вже великий, сину, отже я тобі скажу, хто там у нас у ямі під стайнею. Це той самий наш гість, наш квартирант, що хотів торік застрілитися. Але що він там робить, я не можу тобі сказати. Пам'ятай тільки одно: одне слівце з твоїх уст — може мені, і мамі, і йому коштувати життя. Не скажеш?

— Ні.

Йому було страшно, але й гордо. Ніхто, ніхто з його товаришів, навіть Марко, не знатиме, що знає він.

А на другий день пополудні Максимове подвір'я обступило пів сотні польських вояків, схопили батька, матір, Степана, почали мовчки нишпорити по обійтю.

— Пане поручнику, чого ви хочете від мене? — запитав батько. Мати була дуже бліда, вона часом дивилася бистро

на Степана, тоді її уста стискалися, але вона не проронила й слова. Степан знав, що вона хотіла сказати.

О ні, Степан не скаже. Хай ріжуть живцем по кавалочку м'ясо з нього, як різали колись козаків татари й ляхи, він не скаже.

Офіцер не відповідав. Коли батько хотів поступити до нього (він простягнув запитливо руки і підніс голову), вояк, приставлений їх стерегти, загородив дорогу карабіном і буркнув:

— Стуй, бидло большевічке!

Тоді батько відступився і міцно заплющив очі.

Тоді Степана вхопив такий жах, ніби він не на землі стоїть, а обірвався з височенної деревини й летить униз, а землі все нема та й нема.

Найбільше за всіх нюхцював по подвір'ї невеликий жовнярик, що останніми днями пару разів заходив до них на обійстя, вперто питаючи, чи є в них молоко, хоч мати все запевняла, що корова тільна, не доїться. Невеличкий, ніби засушений, з очима, що з-під лоба горіли вовчим, моторошним вогнем.

Степан чув, як йому молотом гупає в грудях серце. Боявся, що його мусять чути вояки; що стояли довкола.

Нарешті знайшли.

Знай —

шли!!

Обірвалося хлипко в грудях і почало кружляти, як жорновий камінь гулко, жорстко, безупинно.

Із стайні вивели корову і почали рити землю.

Степан дивився широко розплющеними очима в тінистий прямокутник стаєнних дверей, сонце косо падало збоку, в стайні було темно.

Степан раптом знову уявив, що це все неправда. Так йому хотілося і так йому здавалося:

У стайні немає нікого, ні! ні! нікого там немає! От вивели корову, пошукають, переконаються, що вся долівка туго утовчена довбнею, відтоді ще, як батько переставляв стайню з старого місця на нове. Постукають кольбами карабінів, тоді вийдуть і скажуть:

— Ні, тут нема нічого!

І тоді стане легко на серці, бо тоді жовніри заберуться, а батько з мамою і з ним, із Степаном, підуть до хати і не будуть вже боятися більше нічого. Ось ще мить і вони вийдуть.

Вийшли. Між ними, з піднесеними вгору руками ішов їх недавній гість.

— Тату! тату! тату! — кинувся Степан до батька, лебедячи переразливим голосом. Чув, як слова ті, вириваючись з грудей, ріжуть йому груди й горло, як тупі ножі, все болючіше,

все болючіше, що нема від них рятунку, що вже все пропало, все пропало, все пропа...

Батько взяв його за голову, схрестив йому свої руки на плечах, незграбно, невідгідно, вони були важкі, тверді, він стояв так довго-довго, скаменілий. Потім підніс його на руках догори, влип гарячими, рідними губами у його уста, що тіпались від судорожного плачу, обцілував голову, очі, шию—міцно, скоро, ніби квапився, а тоді опустив на землю.

Мати лежала на землі непритомна. Степан губив свої очі то на неї, то на батька, жовніри грубо підганяли батька кольбами, щоб ішов уже.

Коло нього стояв той.

Як виходив з подвір'я, пристанув, оглянувся ще раз і сказав голосом міцним і дзвінким:

— Не забувай мамі, сину!

Повели їх двох разом. Фіртки не замкнули ніхто, вона хиталася на скоблях, не дотикаючи стовпа. Коло Жовнірової хати, де дорога робить горб, побачив їх ще раз. Ішли між жовнірами, ясно-сині мундири галлерчиків моталися в повітрі веселими плямами, між ними біла сорочка батькова і сіра рубашка більшовика заносила з собою щось безповоротно пропаще.

Його з матір'ю замкнули в хаті. Довкола стояла варта.

Мати лежала посеред хати, ницьма, на землі.

Степан боявся.

Вона лежала так само передше, непритомна, на подвір'ї, і він силкувався її збудити, бо жовніри кляли і кричали, щоб устала. Не чула. Від ударів кольбами застогнала глухо, розплющила очі, тоді раптом звелася на руках і розглянулася довкола божевільними очима.

Степан побачив їх упертими у себе з виразом величезної напруги, вони щось пригадували, щось пізнавали.

— Це ти, Максиме?

Степан почув, як все тіло йому взялося кригою.

І раптом ті очі погасли, обличчя скривилося і з грудей вирвався короткий хлип, один-єдиний. Другого вже не було. Ніби щось його зловило і запхало назад у горло.

Пішла до хати. Не чула брутальної лайки жовнірів.

Лежала тепер посеред хати, ницьма на землі.

Степан боявся.

Потім прийшли жовніри і забрали її. Піде з нею, як же, певна річ, піде з нею. Дістав кольбою під ребро і полетів на середину хати.

Коли зірвався з підлоги і припав обличчям до вікна, темрява кинула йому рваними шматками її голос:

— Без дитини не піду! не піду! не піду-у-у!

Пішла. Були там кольби, тверді.

Голос губився в нічній темряві, його розривали постріли в забухи світла з позиції, скоро він згубився зовсім, обірвавшись раптовим зойком.

Пшла.

Був сам.

П'ять жовнірів стерегло хлоп'яти.

Був сам. Виліз на піч, підібрав ноги під себе і притулився до капиці. Дивився у вікно.

Обгорнула його м'ягка темрява, ні, не так, темрява була в ньому, всередині, вона там зароджувалась чорною іскрою, починала тремтіти і пучнявіти, наповняла вщерть його тіло, чув, як брентить у ньому, як бухає лунко у скроні, врешті вона проскакувала поза і починала рости невідержно угору, вниз і на боки, все даліше і даліше. За той час усередині народжувалась нова іскра, чорна, тремтюча, пучнявіюча.

Її удари відпихали від нього кожну пригадку про батька, про матір, про ніч, про жах невідомого десь далеко в ночі, десь далеко...

Ні, ні, досить! Дайте йому спокій. Він більше не витримає. Адже він ще дуже маленький!

Так, то правда.

Було добре. Так, тепер було добре. Хай же так уже буде! Хай так буде!

Було так довго. Темрява ритмічно стукала у скроні.

Хай вже так буде...

Раптом!

— Бу-у-у-у!

У вікно лізла почварно роззявлена паша марюки. Розтягалися, ніби позіхаючи, тремтіли потворно великі ніздрі, бив у шибки, аж бряжчали, їх подих, що переходив у жалісливий, повний скарги рев.

М'ячем відбився від лавки, одним скоком був при вікні.

— Ласька! Ласька! Ласоня!—кричав їй, щоб почула, а вона котила оком і притуливши морду до самих шиб, нюхала їх жадібно.

Ласька, Ласька, Ласоня—приговорював, і ті слова приносили йому м'якість вечорів, коли стояв поруч матері і дивився, як з-під її пальців молоко буркає в дійницю, тепле, парке, запашне молоко, воно летить тоненькими цівочками, пробиваючи масляно-жовті лійки в густій піні.

Але так було недовго. Перед очима гостро, яскраво вирисувалась постать матері навколюшки із глеком у руках, і дві п'ясті рук з квадрату чорного отвору в куті під жолобом.

Заскимлів, як щеня, почувачи, що сухі, розпалені й пекучі очі не можуть плакати. Вперше відчув, як дуже страшно йому без матері. Хвилинами здавалося йому, що вона вже не вернеться.

Її поворот був неймовірною, казково подією.

Вдарила фіртка, клацнули двері, мати була в хаті. Кинувся до неї, вхопився руками за стан, притиснув голову до туго випнутого живота.

Була тепер інакша. Гладила його рукою по голові, над собою її нахилене обличчя. Врешті осмілився запитати:

— Що вони зроблять з татом?

— Тата засудили на смерть, дитино. І того теж.

Сказала це голосом рівним, спокійним.

— То буде завтра,— додала по хвилі.

По серці йому від тих слів проповзло щось холодне, слезке, серце від того стиснулося, защеміло.

Він знав, що так буде.

— А тебе, мамо?

— Мене нічого, мене ні. Не бійся.

Не боявся. В голосі матері чув ту нотку дивної мудрости дорослих, дорослих жінок, що її колись, ще малим, вловлював чуйним вухом у співі улюбленої матиної пісні про смерть. Чого боятись, коли дорослі знають? Те холодне, це було щось інше. Страшно тоді, коли вони чогось не знають? Страшно було, коли мати питала: „Це ти, Максиме?“ Не боявся.

Мати все гладила його по голові. Тоді запитала:

— Може ти, синку, сказав кому?

Не зрозумів, що таке? що сказав? кому сказав? Раптом стало ясно, про що питає мати. Сіпнувся, ніби вжалений гадюкою:

— Мамо, мамуню, як ви могли щось таке собі погадати?

Вже припадала коло нього, вже втихомиряла, вже зацитувала словами і без слів, але було пізно: тяжкі, пекучі сльози жалю до матері заливали, душили, розривали груди, але не могли викинути з них ані того жалю, ані жаху, що привалене ним як обірваною скелею мучилося дрібне тіло дитини.

— А що... як і він... теж... подумає... що я...

В сні, що прийшов на зміну тяжким переживанням, не зазнав заспокоєння. Приснився йому батько: стоїть напроти, в сірій гімнастсьорці, зарослий на обличчі так, як прийшов з полону, і говорить до нього:

— Так, синку, такі тепер часи...

І десь він знає, що треба йти тепер батька поцілувати, бо потім буде пізно, але замість того він міряє просто йому в око з чорного кольта, що його заховала мати разом з батьковими листами, а він знайшов.

.....
Досвіта їх зігнали вартові ударами прикладів з долівки.

Вийшли надвір. Було дивно, ранок благословився на світ тихий, погожий. На подвір'ї порох припав росюю, в саду по росі, молочній аж срібній моталися сліди ратиць Ласоні. Вона всю ніч пересновигала самопас по подвір'ї, зо два рази

виходила до відчиненої стайні і знов виходила на двір, наче згаминаючись, щоб її прив'язати. Так стояла й тепер під світлинкою, повернула до них голову і зарула.

На подвір'ї стояв драбинястий віз. Туди виштовхали їх жовніри. Над ними поряdkував той самий з моторошними, мертвецькими очима, що вчора найбільше нюхцював по обій-стю, що раніше налазив за молоком.

Степан глянув на матір і не пізнав. Вона була ще інакша, ніж навіть учора, як лежала на подвір'ї непритомна. Була неначе сонна. Волосся спало й двома безладними повісами на плечі та на груди. В широко розплющених очах її не було видно ані іскорки розуміння, вони були білі. Степан не знав, що тільки так можуть виглядати очі людини, яка дожидаючи нестерпного жакіття ані подумати не може про те, що сон вивольить її з тяжкої муки, дасть хоч секунду перепочину немічному тілові. Вони були білі, вони мабуть нічого не бачили. Вся вона була біла.

Світ, який Степан побачив того ранку, був не такий, як завжди. Йому не раз доводилося бачити ранній ранок, виганяючи на росу Ласоню, він все тоді відчував дуже чуйно той непорушний спокій, що охоплює природу на світанку, заки птахи встигнуть прокинутись. Деревата тоді стоять непорушно, наче сонні, так, вони сплять, про це Степан не сумнівався. Але в їх сні чутно сторожке дождання чогось, чого вони бажають, на що чекають, як хижий звір на добич. Воно прийде і тоді нагло все бухне гамором, криком, рухом. Воно прийде гарячо-червоне, наливаючи снажною кров'ю кожну найменшу травинку, розсвічуючи нанизані крапельками роси билінки тисячами колірів. Того ранку світ ждав теж, але в тому дожданні була невимовна тривога: мало статися страшне. Вже ніколи не вернуться тамті світанки.

В усій природі пульсувало щось гаряче, болюче, готове кожної хвилини бризнути потоками, що заллють все довкола.

З ритмом того пульсування спліталася щільно настирлива думка, зроджена страшним сном:—Треба сказати! Треба сказати! Треба сказати!

На позиції було тихо. Там стояло багато офіцерів. З того берега не падав ані один постріл.

Скоро затуркотів другий віз, з довгими сноповими драбинами. На возі лежали дві величезні бодні. Степан розглядався: батька і того не було видно ніде.

Жовніри почали вивантажувати бодні. Вони піднесли кінцем угору і викинули цілком одну драбину, тоді з глухим гулом потім скотились на землю.

З перебитого навхрест дошками жерла одної з них майнула в повітрі людська рука.

Зрозумів усе.

— Батько!

— Тепер треба сказати. Тільки тепер, бо ще хвилина і може бути запізно і він вже ніколи не довідається...

Жовніри підоймами викочували бодні на горбок. Там на рові були покладені впоперек дошки. З того берега не падав ані один стріл.

Відкриваючи уста, що пару разів хлипнули повітря, як викинена на беріг риба, заки добули голосу, Степан раптом побачив довкола майже всіх людей з села. Всі вони дивилися, як приковані поглядом, на ті дві бодні.

Всі вони в сам рішучий момент відірвали від них свої очі і підняли їх угору: на возі стояла біда, простоволоса дитина і кричала:

— Я не сказав, тату! я нікому не сказав, таточку!

— Я знаю, знаю, синочку!

Цього було досигь, щось щастям хлипнуло у грудях. Бочки почали котитися по спаду вниз до річки з них вилітало сопіння, це билися з твердими клепками стін два людські життя за збереження змоги бачити й почувати світ хоч би в останні хвилини, яких було небагато.

З гурту офіцерів долетів сміх. Степан здивовано глянув у той бік. Не міг зрозуміти, як можна сміятися в таку хвилину. Між офіцерами побачив одного, обвішаного гранатами, він мав фіолетові вилоги, це був полковий священник, це Степан знав. Він сміявся теж.

Той сміх прикликав його знову до притомности. Притомністю було—відчувати в природі пульсування важкого, густого, гарячого плину, що міг кожної хвилини бризнути й залляти все довкола. Ним наливалися до лоску всі предмети, люди, земля, звірята, вся зелень, вони пучнявіли, набухали, пружились—досить би тепер сіпнути кінчик галузки хмелю, що з високого плота навис йому просто над головою, щоб з розламаной бадилли булькнула гаряча червона кров... Він зачинав розуміти, чому мати така інакша, ніж усе довкола.

— Вона біла... біла... біла...—загуло у висках.

Вона прийде і тоді нагло все бухне гамором, криком, рухом.

Прийшло.

Напняте полотно повітря прoderла і тріснула ним як прапором сальва карабінів. Щось сіпнуло Степана за руку, стиснута в пальцях галузка тихенько тріснула, фітьнула в повітря і з неї бризнула цівка крові...

Вона чвиркала вгору, від неї лопотячий прапор повітря став миттю червоний, вона підступала з землі, прибувала, як повідь, вона вже заливала груди, шию, підступала до уст... Була солодка. Полетів у неї, як у вир. Десь дуже глибоко почув слова:

„Не забувай мамі, синочку!“ Вона вхопила його за волосся і почала тягти вгору.

Треба було заопікуватись матір'ю. Розчавлена жорстоким насильством дитина відчула в собі обов'язок єдиного опікуна тієї жінки, яка привела її на світ.

Вона лежала на возі горілиць і кричала.

В тій же хвилі той беріг обізвався. Почулося густе чикриження кулеметного вогню, над головами війнув сталевим зиком вахляр куль.

Люди почали на зламану голову тікати вниз. Коні сполошено рвалися з місця, віз скоро затуркотів теж до села. Офіцери йшли до коней, вискакували миттю і тікали з небезпечної полоси.

Вони й спинили їх воза на долині.

По тамтім боці горба лежали десь тихо розстріляні першою сальвою бодні.

Мати лежала горілиць на возі і кричала. На приказ офіцерів, курат був знову між ними, її стягнули на землю. Степан побачив голе тіло, але не стидався: його вже після перших ударів не можна було вважати за людське, сором'язне. Бив той самий, з моторошними вовчими очима.

Мати кричала однаково сильно, однаково не полюдськи.

Раптом сталося щось нечуване, з гурту жовнірів, що стояли довкола, вискочив велетенський з веснянкуватим плоским обличчям, прискочив до того, що бив, і одним сіпненням вирвав йому з рук нагайку.

Проте крик тієї жінки, що була його матір'ю, не припинився.

Степан побачив того дня, як родиться людина.

Дитина була жива. Була дівчинка.

Коли присутні тут жінки розтяли пуповину і одна з них взяла дитину на руки, Степан підійшов до неї і твердим, упертим голосом промовив:

— Дитину дайте мені.

Жінка не здивувалася. Годі було чомунебудь дивуватися в такий день, таку годину. Дитину оддала, та не відступала.

— Маму покладіть на віз, завезіть до дядька Костя.

Ніхто йому в цьому не перечив. Жовніри ховали очі, як побиті пси. Офіцери тихо змивалися геть.

Ішов коло воза і ніс на руках дитину.

Дядько Кость і дядина були теж тут. Всі були тут. Він їх не бачив. Побачив аж як прийшли на їх подвір'я. Тоді віддав дитину дядині, а сам побіг до стодоли і там кричав дивними голосами: Тату! тату! тату!

Коли затих і дядько пішов подивитися, що з ним, лежав на току розплатаний з широко розкинутими руками і спав. З очей сонного текли сльози.

Розстріляні бодні лежали на дні долини, недалеко річки, рівно два дні, себто саме стільки, поки в селі стояв фронт. За два дні він відійшов далі на схід.

Постріляних ховало ціле село, з відправою, з священиком на сільському цвинтарі, все як годиться. Їх добули з бочок, поскладали у труни, по-християнськи.

Мати лежала слаба в дядьковій Костевій хаті, Степан був на похороні.

Ніхто не говорив над ямою, священик тільки змовив коротку молитву. Після похорону священик покликав його пальцем і сказав:

— Прийди, синку, до мене.

Кухарка в кухні казала йому йти до канцелярії. Єгомосьт був там. Попри весь страшний біль, що сушив тіло, Степан чув, як дивно чуйно загострилися в ньому всі змісли: ніщо не уходило тепер його уваги, помічав таке, чого раніше ніколи б був не помітив. Тепер відчував, що єгомосьт відноситься до нього вийнято, що іншого хлопця він не кликав би отак. І це було йому приємне.

Єгомосьт говорив так, як того можна було від нього сподіватися.

— Тяжкий хрест, дитино, поклав господь на немічні плечі твоєї матері і неокріплі дитячі твої. Забрав у вас кормителя й опікуна, забрав у вас батька і мужа, допустивши на нього смерть наглу і несподівану, що від неї ізбавити нас ми щодня його всеблагото у молитвах наших благаємо і молимо. Недостежні і непізнавальні є дороги провидіння господнього і не нам грішним дошукуватись причин такого рішення його. Тяжкий є твій жаль дитинячий, сину мій, знаю я, як тяжко розпочав ти після тяжкої втрати, що і для нас є тяжкою, дуже тяжкою втратою. Не прогнівися на мене старого, що в таку хвилю беруся з тобою говорити про те, що розриває тобі серце. Перед ким, як не перед богом виллеш ти свій найболючіший біль, кому, як не йому, принесеш рани свого серця, щоб він його загоїв. Розмовляючи з мною, розмовляєш з богом, сповідаєшся йому з гріхів твоїх, бо чоловік ніколи не може знати, за які гріхи бог його карає. Бог забрав у тебе батька, бог тобі тепер єдиний отець і опікун на світі, а тут я—божий наставник, маю тобі його заступити. То мій обов'язок. Ти розумна дитина, в школі мені вчишся добре, і пан навчитель з тебе вдоволений, з тобою я можу поговорити на розум, ти мене зрозумієш. З іншим я б може й не говорив. Але перше скажи мені, їв ти що сьогодні?

Степан кивнув головою, що так, але тоді нагадав, що це так як сповідь, що треба говорити всю правду. А правдою буде те, що він вже третій день не міг нічого проковгнути. Коли його дядина змушувала їсти, він, щоб послухатися, брався за ложку, чи горнятко, але зразу ж у нього з'являлося знову враження, що все, чого б він не доторкнувся, наливо вщерть кров'ю, горло йому затискалося і він відкладав їжу. Часом ішов з нею надвір і там її крадькома виливав, чи кидав собакам.

— Чому ж ти не їв? — допитував священик.

Степан сказав. Плутаючись, шукаючи слів, щоб висловити несприятливо, невисловче, не під силу його дитячому спосібів думання, зумів нарешті сказати стільки, що священик зрозумів. Це його здивувало, та не більше, як несподівані часом помисли гріховні, молодих здебільшого селян і селянок: траплялося почути шепіт молодиці, яка призначалася у гарячому бажанні плотському поспати з Христом, подібні признання робили чоловіки про пречисту діву. Тим більше укріпився священик у пересвідченні, що зробив добре, прикликаючи дитвака на розмову. Хто знає, що з нього ще може вирости? Бачив тепер перед собою виразну ціль і відповідно наводив розмову.

— Бідна, бідна, бідна дитино! — говорив і гладив його м'якою, білою рукою по нечесаній, стрепіхатій голові.

— Так, велике горе зіслав господь на тебе, але в горю тому він вже показав тобі свій всемогутній палець, що виведе тебе з тьми. Той привид твій, дитино, це знак великої благодаті господньої над тобою. Він показує тобі шлях, яким прийде до заспокоєння й утішення. Кров, кажеш, бачив ти в усім живім і мертвім? Це знак, що тільки кров і тіло господа нашого Ісуса Христа, прийняті тобою, дадуть тобі рівновагу духу! Тільки покорою християнською перед судьбами господніх рішень переможеш, сину, спокусу крайнього одчаєння, що є гріх смертельний.

Говори ж, говори, сину, говори мені все, що знаєш про останні тижні і дні життя твого батька. Я вже сам буду вибирати, де тут гріх, бо ти своїм дитячим розумом неспроможний того осудити. Пошукай у пам'яті теж, може відчуваєш за собою який гріх, може й такий, що ти його досі не визнав. Все треба сказати.

І Степан почав говорити. Священик часом ставляв питання:

— І ти говорив з татом тоді, як побачив його руки з отвору під жолобом?

— Так.

— І що ж тато?

— Тато сказав, що не може мені сказати, що він там робить.

— А що там ще було, в тій пивничці?

— Я не знаю.

— А ти з ним говорив?

— Говорив, тоді, ще ввечір. Він питав мене, чи я буду бити панів, як виросту. Ще казав, що може мені треба буде кінчити те діло, що вони почали.

— А яке то мало бути діло?

— Скинути в цілім світі панську владу і завести хлопську.

— Ну, досить, синку, досить. Тепер мене послухай. Ти сам мені казав, що тоді ввечір їх було у вас у хаті двох. Той другий, чорний — то був справжній більшовицький комісар,

мабуть навіть чекіст. Ти не знаєш, дитино, які то страшні люди. При нім той пан хорунжий мусів так говорити. Але напrawdę, то там було цілком що інше. Бачиш, мені тої ночі дозволили віддати їм останню християнську послугу, я висповідав батька і того хорунжого. Серце мені кривавилося, що не можу їм нічого допомогти, вони були цілком невинні. Їх оскаржили, що вони шпіони. А це було не так. Той хорунжий сховався у тій пивничці, щоб переждати, поки польське військо піде наперед і тоді втекти до себе додому, він з Самбірщини родом. Він тоді лишився від більшовиків, бо не хотів іти разом з ними. Ти сам знаєш, який він щирий був патріот: навіть стрілятися хотів з любови до України. Самогубство то гріх, щоправда, але навіть гріх часом не гріх, а чеснота. Наприклад, скалічити себе навмисно для чогось грішного — гріх, а сам Христос казав: коли око твоє гіршить тебе — вирви його! Отже тоді це вже не гріх. Такий патріот не міг іти разом з тими страшними людьми, що не признають ні людей ні бога, що ввесь світ хочуть горі ногами перевернути, щоб завести на ньому царство антихриста. І тому він втік. Але в руки полякам віддатись боявся, бо там ще була одна справа, що про неї я з тобою тепер говорити не можу, колись, як виростеш, скажу тобі. Отже пам'ятай, дитино: твій батько і той хорунжий умерли за Україну, як щирі патріоти, як народні герої, і так ми мусимо шанувати й почитати їх пам'ять.

А тепер кажи, може у тебе є який тяжкий гріх, що міг стягнути на тебе таку тяжку кару господню?

Степан оповів про Настуньку. Це він вперше признався. Він був досі побожний, сповідався вже два рази, знав, що неможна нічого затаювати при сповіді, проте ніколи не міг перемогти себе: сором спалював його на саму думку, що хтось старший узнає його таємні, такі бажані забави з Настунькою. Сьогодні було йому все одно.

Священик мовчав. Запитавши раз, чи не робить він тепер чогось такого і дівставши відповідь, що ні, більше не розпитував. Він все ж таки досить багато знав про людську вдачу, знав, до якої міри можна натягнути струни того, що він називав безсмертною людською душею.

Після звичайного церемоніялу відпущення гріхів, визначення покути і поцілування руки, казав хлопцеві йти за собою. Повів його до церкви. Там відслужив з ним тиху службу божу за спокій душ страчених і запричашав хлопця.

Все те неясне, недоговорене, все те, що в голові Степановій ніяк не корилося єгомостевим поясненням, — розгублювалося тепер у механічних словах літургії, розприскувалось на кришталях ампул, на золотій парчі покровів і сліпучому золоті чаші — Степан ніби сонний давав себе штовхати, куди хотів той чоловік, що так безцеремонно вдерся в його біль, його жаль, його безмежне здивування жорстокістю й безглуздям

світу, той чоловік, що віднявши у нього частину того болю, разом з нею відняв частину чогось невимовно цінного, що було в душі, ясне та блискуче, а від слів його померхло, посіріло, припало порохом.

Коли залунали слова: причащається раб божий... і золота ложечка з білою грудкою в червоній рідині, мигнувши перед очима, натиснула випуклим внизу черевцем поверхню спеченого тридневою гарячкою язика — Степан почув, що не зможе проковтнути. Терпкуватий смак рідини викликав біль в околиці вуха, потекла слиня — маленький чоловічок з'їв свого бога.

Матір застав дома вперше притомну. Вона, лежачи на боці, плакала сестричку. Притулився до неї, обняв руками за ший і так плакали обидвоє, тихо, беззвучно...

Увечорі матір Степанову відвідав священник і говорив з нею довго сам-на-сам. Потім мав розмову з дядьком Костем.

А на другий день поїхав до повіту і ще пару разів їздив.

Ніхто не потягав Юстини до відповідальності за чоловіка. Ніхто в селі не знав, що знайшли в пивничці більшовицького комісара, як далі вперто не переставало його називати село.

Потекли дні.

Слів розмови Степанової з батьком і з вечірнім гостем про боротьбу за волю трудящих не доповнили ані справжні причини арештування та смерті обидвох, ані обстановка, в якій все те сталося. Не знав хлопець, що в пивничці був телефон, що ним передавано вістки про розташування окремих важливих військових об'єктів, не знав і того, що священник йому збрехав про сповідь: арештанти не прийняли його відвідин, уночі, коли він прийшов до них з причастям.

Свідком того сорому був польський полковий курат. Отож пригода ця тим болючіше зачепила шанолубство пароху. Він і вирішив взяти вишукану помсту, якої виконання лежало на ньому ще й з рації його обов'язків супроти церкви та суспільства: з сина бунтаря і ворохобника — виховати слугу тих верстов, проти яких бунтувався батько.

Отак, тією накинутою сповіддю, почалося творення легенди про батька, брехні, старанно складаної різними людьми, помічними священникові, які розуміли, що не самим тільки хлібом живе людина і що кров пролита за правдиву ідею — не мертва кров, а зерно, кинуте для сходів. Брехня ця мала бути другою труною, другою могилою, що повинна була приглушити, переіначити те, що було. Мертвий батько мав діяти на сина всупереч собі самому.

м. д о л е н г о
з північного
ц и к л ю
старий надгробок

Звичайно, слугував був клясі,
А кляса мала жереб свій.
То виряжали мужніх ласі
Топтати слід їм у новій
Країні. Так було на часі,
Щоб визвірився буревій
На тишу в незмужній масі
І вдавсь б боляче живий
І мертвий, сам живий та мертвий,
У вихорях самопожертви
Чи спекуляції — en gros.
Пішов, злочинець чи герой,
На неподолані фортеці,
А наслідки тримає в теці,
На біржі виринувши знов,
Потоли золотої Ной.

A Schrenk (шандрівка 1837-го року)

З чудними назвами річки.
Ночівлі серед лісової
Північної живої тиші.
Літ глухаря в гілках важкий.
Годинами набряклі дні.
Дослідника й мисливця втома.
... В німецькому старому томі
Оці колишаться вогні.
Він посміхаючись дивився,
Розумний автор, дивував:
Багатства скільки впало вам,
Але ж яке дикунство звичне.

Та до таких міцних просторів
Прикласти б рук і голови...
І далі нотував, ловив
Країну, що при Білім морі.

н а п і в н о ч

Ще й в сірому тумані хмари
Неначе цвілью поросли
Густою, вогкою. Невгавний
Дощ лив...

Та враз

ціла країна

Окрилась сяєвом ясним.
То північ вільно зазоріла,
І вже не цвіль — рожевий дим.
Пригасло. Тліють червонясті
Надобрійні хмарки. Та й знов
Ще дужче спалахнуло. — Стій бо
Та подивись, хоч у вікно.
— Ну, що ж, зоря. У нас завжди так,
Що взимку ніч, а влітку день.
— Бує зоряна та дика
Краса неблаганих надхнень.

м а й б у т н ь о м у

Чи там, чи тут. Земля ж одна,
А на землі живе людина.
Вихлюпуючи зміст до дна,
Час відступав по днях, годинах.
В розсунені, як сон, просторі
Час відступив і крила склав.
Складає крила чорне вчора,
Йде потопаячи під плав.
Твердіший був од каміння
Наш ворог і пам'ятай,
Яка була сльота осіння,
Коли вазоріла мета.
Дальші труднощі, перешкоди.
Утома від злиднів та криз.
...Як пісню, заводить заводи
Стрункий електричний бриз.